

Jakub Sławik

"Ale nie współżył z nią, aż nie urodziła syna" : Mt 1,25a w świetle starotestamentowych tradycji

Rocznik Teologiczny 56/2, 7-16

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ale nie współżył z nią, aż nie urodziła syna – Mt 1,25a w świetle starotestamentowych tradycji

Słowa kluczowe: Maria i Józef, nie współżyć, narodzenie Jezusa, Rebeka, Tamar, Dawid

Dwie spośród Ewangelii synoptycznych – Mateusza i Łukasza – opowiadają o narodzeniu Jezusa i Jego dzieciństwie. W Mt po nagłówku (1,1) i przedstawieniu genealogii Jezusa (1,2-17) opowiada się o okolicznościach narodzenia Jezusa (1,18-2,18), a następnie przechodzi się płynnie (por. 2,15+19) do informacji o powrocie z Egiptu i udaniu się do Nazaretu (2,19-23). Następną historią to chrzest Jezusa przez Jana Chrzciciela (Mt 2). Opowiadanie o narodzeniu można podzielić na dwie części: pierwsza dotyczy tego, co poprzedziło narodzenie (1,18-25), a druga wydarzeń zaraz po narodzeniu Jezusa (2,1-18: przybycie mędrców, ucieczka do Egiptu i rzeź dzieci w Betlejem)¹. Jak łatwo zauważyć, w odróżnieniu od Łukasza Mateusz o samym narodzeniu właściwie nie opowiada. Jedynie punkty łączące Mt z Łk pojawiają na Mt 1,18-25, przy czym akurat ujawniają niezależność obu wersji, gdyż byłyby bardzo trudne do uzgodnienia².

* Dr hab. Jakub Sławik, prof. ChAT, jest prodziekanem Wydziału Teologicznego ChAT, kierownikiem Katedry Wiedzy Starotestamentowej i Języka Hebrajskiego.

¹ J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza: Wstęp – przekład z oryginału – komentarz, Pismo Święte Nowego Testamentu III/1*, Poznań-Warszawa 1979, s.69, i podobnie A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza – rozdziały 1-13: Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, Nowy Komentarz Biblijny I/1*, Częstochowa 2005, s. 77, dzielą perykopę z Mt 1-2 następująco: 1,1-17 – genealogia; 1,18-25 – narodzenie Jezusa; 2,1-12 – pokłon mędrców; 2,13-15 – ucieczka do Egiptu; 2,16-18 – prześladowanie Heroda i 2,19-23 – przybycie do Nazaretu (A. Paciorek łączy 2,13-23 w jedną całość).

² U. Luz, *Das Evangelium nach Matthäus. 1. Teilband: Mt 1-7, Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament I/1*, Zürich/Braunschweig/Neukirchen-Vluyn ²1985, s. 87 i przyp. 6, który wskazuje na rozbieżność: pochodzenie Józefa i Marii (Betlejem w Mt i Nazaret w Łk), mędrcy i ucieczka z dzieckiem do Egiptu (por. Łk 2,21-40); podobnie E. Schweizer, *Das Evangelium nach Matthäus, Neues Testament Deutsch 2*, Göttingen ³1981, s. 14.

Historia z Mt 1,18-25 uchodzi za (Mateuszową) kompozycję złożoną z różnych elementów, w tym starotestamentowych cytatów³. W szczególności dotyczy to Iz 7,14, który został przytoczony w Mt 1,23 za Septuagintą (LXX). W. 24 również posługuje się wyraźnie starotestamentowymi sformułowaniami: obudzenie się ze snu (ἐγερθεὶς ... ἀπὸ τοῦ ὕπνου) ma paralełę w Rdz 22,16 (w LXX użyto ind. a nie ptp.); *uczynił, jak nakazał mu* przypomina sformułowania o zrealizowaniu polecenia (por. Rdz 47,11 czy Rdz 6,22; Joz 4,8 itp.). Również standardowe jest sformułowanie z w. 25b (np. Rdz 19,37n; 29,32-35) – narodzeniu syna czy córki towarzyszy informacja o nadaniu dziecku imienia. Natomiast w odniesieniu do pierwszej części w.25 odnotowuje się powszechnie, że wyrażenie *poznać [kobietę]* oznacza współzycie seksualne (Rdz 4,1 i in.)⁴. Bywa, że dużo miejsca poświęca się znaczeniu spójnika ἔως wraz z οὐδ⁵. O ile dobrze widzę, nigdy nie wskazano pochodzenia wyrażenia, według którego po poczęciu Jezusa z Ducha świętego Józef nie współżył z Marią aż do narodzenia się Jezusa⁶. Sformułowanie οὐκ ἐγένωσκεν αὐτῆν,

³ Na ile fragment zawiera tradycyjny materiał, a na ile jest kompozycją Mateuszową (redakcyjną), jest oczywiście sporne (zob. U. Luz, dz. cyt., s. 99-101, który między innymi twierdzi, że odwołania to Starego Testamentu bazują na LXX, gdy są przytaczane przez Mateusza, a nie oparte na tradycji).

⁴ Komentarze, np. A. Paciorek, dz. cyt., s. 106.

⁵ W katolickich komentarzach – zob. J. Homerski, dz. cyt., s. 81-82 (też tenże, *Ewangelia według św. Mateusza, Biblia Lubelska: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Lublin 1995, s. 25), który dowodzi, że należy rozumieć go w sensie gdy, łącząc logicznie z nadaniem imienia. Choć takie ujęcie jest możliwe pod względem językowym, to rzeczowo nieprawdopodobne (por. Mt 2,9.13 itd.; do tego U. Luz, dz. cyt., s. 108).

⁶ Jedynie Th. Zahn, *Das Evangelium des Matthäus*, Kommentar zum Neuen Testament I, Leipzig/Erlangen⁴1922 (¹1903), s. 87 przyp. 64 dostrzega w tym sformułowaniu naśladowanie starotestamentowej frazy קָרַב לְאִשׁוֹ z 1 Krl 1,4; por. Rdz 4,1.17.25; 1 Sm 1,19. Poza ewentualnym wskazaniem na fakt, że czasownik oznacza współzycie nic nie mówi się o ewentualnym pochodzeniu wyrażenia: J. Homerski, PŚNT, dz. cyt., s. 81-82; A. Paciorek, tamże; U. Luz, dz. cyt., s. 106; J. Schniewind, *Das Evangelium nach Matthäus*, Neues Testament Deutsch 2, Göttingen 1950, s. 13-15; E. Schwiezer, dz. cyt., s. 10-14; W. Michaelis, *Das Evangelium nach Matthäus. I. Teil: Kapitel 1-17, Prophezei*, Zürich 1948, s. 69-75; B. Weiss, *Matthäus-Evangelium, Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament I,1*, Göttingen⁸1980, s. 43; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew: Introduction, Translation, and Notes, The Anchor Bible 26*, Garden City, NY 1971, s. 45; R. Schnackenburg, *Matthäusevangelium, Die neue Echter-Bibel: Kommentar zum Neuen Testament mit der Einheitsübersetzung I*, Würzburg 1985; R.T. France, *The Gospel of Matthew, The New International Commentary on the New Testament*, Grand Rapids MI 2007, s. 58; D.A. Hagner, *Matthew, Word Biblical Commentary 33*; Dallas, Tex. 1993 (wersja elektroniczna); H.L. Strack, P. Billerbeck, *Das Evangelium nach Matthäus: erläutert aus Talmud und Midrasch, Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch I*, München⁷1978, s. 75-76; D. Hill, *The Gospel of Matthew, New Century Bible*, London 1972; F. Rienecker, *Das*

stoi zaraz po informacji z w. 24, że Józef przyjął Marię jako swoją żonę, a tym samym oznacza, że w tym okresie Józef nie współżył ze swoją żoną. Grecki czasownik $\gamma\iota\upsilon\omega\sigma\kappa\omega$ w znaczeniu *współżyć* występuje w Nowym Testamencie chyba jeszcze tylko w Łk 1,34, czyli również w kontekście poczęcia Jezusa z Ducha świętego.

Warto jednak bliżej przyjrzeć się występowaniu tego wyrażenia w Starym Testamencie, Biblii Hebrajskiej, przy czym interesuje nas sytuacja, gdy czasownik *poznać* – hebrajskie יָדַע – stoi w znaczeniu *współżyć płciowo*, i to z przeczeniem. Użycie czasownika יָדַע dla współżycia nie ulega najmniejszej wątpliwości, przy czym podmiotem może być zarówno mężczyzna (Rdz 4,1.17.25; 38,26; Sdz 19,25; 1 Sm 1,19; 1 Krl 1,4; też w przypadku współżycia z mężczyzną Rdz 19,5; Sdz 19,22), jak i kobieta (Rdz 19,8; Sdz 11,39 oraz w wyrażeniu $\text{אִשׁ יָדְעָה לְמַשְׁכָּב זָכָר} = [\text{kobieta}], \text{która współżyje z mężczyzną, śpiąc z samcem}$, w Lb 31,17n.35; Sdz 11,39; 21,11n)⁷. Ponieważ używany jest w różnych okolicznościach, nie można go wiązać z jakąś określoną sytuacją (np. małżeństwem), co najwyżej można przypuszczać, że jest eufemizmem dla stosunku płciowego. Jeśli użyty jest z przeczeniem i gdy mowa jest o *kobiecie, która nie poznała mężczyzny*, to podkreśla się dziewictwo (Rdz 19,8; Lb 31,18.35; Sdz 11,39; 21,12). Od razu można zauważyć, że w obu pozostałych i podobnych miejscach – Lb 31,17 i Sdz 21,11, tj. nakazie wymordowania młodych mężczyzn i kobiet z wyjątkiem dziewic spośród podbitych wrogów⁸, w których kobieta jest podmiotem tego czasownika bez przeczenia, oznacza kobietę, która współżyła (ptp.) z mężczyzną, czyli chodzi o odwrotną sytuację, tj. nie-dziewicę. Bardzo rzadko mężczyzna jest podmiotem czasownika יָדַע z przeczeniem – jedynie w Rdz 24,16; 38,26b i 1 Krl 1,4.

W pierwszy z tych przypadków Rebeka, przyszła żona Izaaka, została

Evangelium des Matthäus, Wuppertaler Studienbibel: Neues Testament I, Wuppertal 1969, s. 19; W. Grundmann, *Das Evangelium nach Matthäus*, Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament I, Berlin 1987, s. 71; P. Fiedler, *Das Matthäusevangelium*, Theologischer Kommentar zum Neuen Testament I, Stuttgart 2006, s. 53-54; E. Klostermann, *Das Matthäusevangelium*, Handbuch zum Neuen Testament 4, Tübingen 1971, s. 10-11; G. Maier, *Matthäus-Evangelium: I. Teil*, Bibel-Kommentar I, Neuhausen-Stuttgart 1979, s. 27-28.

⁷ Zob. G.J. Botterweck, J. Bergman, יָדַע , [w:] *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament III*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1982, kol. 494. Z podobnym użyciem analogicznego czasownikami mamy do czynienia w akadyskim i ugaryckim (tamże, kol. 487.490).

⁸ Do Lb 31,17n por. H. Seebass, *Numeri. 3. Teilband: Numeri 22,2-36,13*, Biblischer Kommentar. Altes Testament IV/3, Neukirchen-Vluyn 2007, s. 305-306.

scharakteryzowana jako *młoda kobieta, wyglądająca bardzo pięknie, w wieku odpowiednim do zamążpójścia* (בְּחַיִּלָּה)⁹, a nikt jeszcze z nią nie współżył. Mimo że podmiotem zdania jest nie Rebeka, lecz אִישׁ, *mężczyzna, człowiek* lub *ktos*, to do złudzenia przypomina te wszystkie miejsca, w których kobieta jest podmiotem czasownika, a które wskazują na dziewictwo kobiety.

W 1 Krl 1,1-4 dla starego króla Dawida, który pomimo spania pod przykryciami, nie mógł się rozgrzać, znaleziona została młoda kobieta, בְּחַיִּלָּה (w. 2), która spała razem z Dawidem, by go ogrzewać. Była to bardzo piękna Abiszag – jej prezentacja przypomina Rebekę. Abiszag służyła i opiekowała się Dawidem (w.3-4a). Ta krótka historia, która rozpoczyna dłuższe opowiadanie o następstwie tronu Dawida (1 Krl 1,1b-2,46), kończy się uwagą, że *król z nią nie współżył*. Wskazuje ona, że Abiszag nie została żoną czy nałożnicą Dawida, nie należała do jego haremu¹⁰, w każdym razie jej obecność nie miała znaczenia dla wyznaczenia następcy tronu, a cała wzmianka o Abiszag mogła sugerować, że Dawid miał już ograniczony kontakt ze swoim otoczeniem, dworem¹¹.

Rdz 38 to opowiadanie o Judzie i Tamar¹². Tamar, broniąc siebie i swojej przyszłości, przebrała się za prostytutkę i współżyła ze swoim teściem Judą, który łamiąc prawo lewiratu nie dał jej za żonę trzeciemu swojemu synowi Szeli, posadzając ją niesłusznie o spowodowanie śmierci dwóch starszych synów. Gdy sprawa wyszła na jaw, musiał uznać jej prawość i sądową rację oraz swoją winę (w. 26a). Zanim czytelnik dowie się o tym, że Tamar urodzi bliźnięta (wraz z komplikacją dotyczącą pierworództwa), znajdujemy zdanie: *I nie współżył (Juda) z nią już więcej* (w. 26b). Ponieważ w tym opowiadaniu poza czasownikiem יָדַע dla stosunków płciowych posłużono

⁹ Do tego rzeczownika, którego znaczenie nie ogranicza się do dziewicy (zwl. Jo 1,8) zob. M. Tsevat, בְּחַיִּלָּה, [w:] Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament I, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1973, kol. 872-877. Stąd być może w Rdz 24,16 dookreślono status Rebeki jako tej, która jeszcze nie spała z mężczyzną.

¹⁰ Tak M. Noth, *Könige. 1. Teilband: I Könige 1-16*, Biblischer Kommentar. Altes Testament IX/1, Neukirchen-Vluyn 1968, s. 13-14.

¹¹ E. Würthwein, *Das Erste Buch der Könige: Kapitel 1-16*, Das Alte Testament Deutsch 11,1, Göttingen 1977, s. 9-10, który w przyp. 6 przytacza też opinię N.H. Snaitha, według którego uwaga o niewspółżyciu z Abiszag miała wskazywać na impotencję króla, co miałoby oznaczać, że już dalej nie może być królem – co jest niczym więcej niż spekulacją.

¹² Opowiadanie to szczegółowo omówiłem w J. Sławik, *Tamar (Rdz 38): prostytutka czy przykład do naśladowania?*, [w:] *Ku Słowu, ku Kościołowi, ku światu. Księga pamiątkowa ofiarowana Arcybiskupowi Jeremiaszowi (Janowi Anchimiukowi) w 70. rocznicę urodzin*, red. K. Wojciechowska, W. Konach, Warszawa 2013, s. 231-260.

się słowem בִּיאָ, to יָרַע zdaje się osadzać współżycie w szerszych ramach wzajemnego związku, małżeństwa (ale zob. w. 2), a więc pokazywać, że Juda nie wziął Tamar za żonę, choć cieszyła się jego ochroną (mieszkała w domu Judy)¹³, oraz że dążyła ona jedynie do posiadania dziecka. Jedno z bliźniąt – Peres (w Mt Fares) zaliczony został do plemienia Judy (Rdz 46,12; Lb 26,20n), a w chronologicznie późniejszych tekstach 1 Krn 2,4-15 i Rt 4,18 Dawid stał się (dalekim) potomkiem Peresa. Warto ponadto zwrócić uwagę na fakt, że Tamar, która najpewniej była Kananejką (por. w. 1 i 6), stała się nie tylko daleką prababką Dawida, a w opowiadaniu z Rdz 38 została ukazana jako druga Rebeka: cierpi z powodu bezdzietności (motyw regularnie się powtarzający: Sara, Rebeka, Rachela), rodzi bliźnięta, z czym powiązany jest motyw ręki (drugiego z bliźniąt; por. Rdz 25,21-26, przy czym 25,24b=30,27b). Właśnie te trzy postacie – Rebekę, Tamar i Dawida łączy motyw mężczyzny, który nie współżył z tą kobietą. Ma to o tyle znaczenie, że w Rdz 38,26 w przekładzie Septuaginty dosłownie oddano hebrajskie wyrażenie: καὶ οὐ προσέθετο ἔτι τοῦ γυνῶναι αὐτήν, *ale już więcej¹⁴ jej nie poznał*. Także w innych omawianych powyżej miejscach, gdzie użyto hebrajskiego czasownika יָרַע na określenie współżycia seksualnego – z wyjątkiem Rdz 19,5 (συγγενώμεθα αὐτοῖς) oraz Lb 31,18 (γυναικῶν ἥτις οὐκ οἶδεν κοίτην ἄρσεως); Sdz 21,11 (γυναῖκα εἶδυσαν κοίτην ἄρσεως) – w Septuagincie dosłownie przetłumaczono wyrażenie hebrajskie za pomocą czasownika γινώσκω.

W pismach deuterokanonicznych/apokryficznych jeszcze raz czytamy o tym, że *mężczyzna nie poznał* kobiety – Judyta po śmierci swojego męża nie współżyła już więcej z żadnym mężczyzną, mimo że wielu się o nią starało (Jud 16,22). O ile wzmianki o niewspółżyciu w Biblii Hebrajskiej związane były ze społecznym funkcjonowaniem bohatera/bohaterki opowiadania, to w przypadku Judyty staje się kolejnym dowodem jej niezwykłej pobożności (por. Jud 8,4-8; *notabene* Judyta tak jak swoje starotestamentowe poprzedniczki również była bardzo ładną kobietą – 8,7). Ta wzorcowa *Żydówka* (takie jest

¹³ Tak też L. Ruppert, *Genesis 4: Gen. 37,1-50,26, Forschung zur Bibel 118*, Würzburg 2008, s. 152 czy H. Seebass, *Genesis III. Josephsgeschichte (37,1-50,26)*, Neukirchen-Vluyn 2000, s. 37-38.

¹⁴ Również w Nowym Testamencie powtarza się użycie czasownika προστίθημι w takim właśnie sensie, np. Lk 19,11; Mk 14,25 (por. W. Bauer, *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, Berlin-New York 1988, kol. 1440).

znaczenie jej imienia)¹⁵ łączy w sobie cechy Miriam (por. Wj 15), Debory (por. Sdz 4-5) i Jael (por. Sdz 4,18-21). Jak się wydaje, zarówno funkcja niewspółżycia Józefa z Marią, jak i ich powiązania z innymi starotestamentowymi bohaterami i bohaterkami pojawiającymi się w Mt 1, każą wiązać Mt 1,25 raczej z opowiadaniem o Tamar (por. też Rebeka) niż o Judycie.

Rebeka, Tamar i Dawid – trójka bohaterów, o których w Biblii Hebrajskiej czytamy, że mężczyzna *nie poznał* kobiety – odgrywają rolę w genealogii Jezusa w Mt 1 (w. 1-3 i 17), przy czym imię Rebeki nie zostało wymienione, a jedynie jej męża Izaaka i syna Jakuba. Tamar pojawia się obok innych kobiet-obcokrajank: Ra(c)hab, Rut (w. 5) i nie wymienionej z imienia matki Salomona, Batszeby (w. 6). Genealogia Jezusa ma wyraźną uniwersalną wymowę, gdyż włącza kobiety, i to nie pochodzące z plemion Izraela (o pochodzeniu Batszeby nic nie wiemy, choć była żoną Hetyty; 2 Sm 11,3)¹⁶. Co ciekawe, cała trójka postąpiła dwuznacznie czy ryzykownie, i to w obszarze współżycia seksualnego: Rachab, która udzieliła pomocy szpiegom izraelskim, była prostytutką (הַטָּהָר) w Jerychu (Joz 2,1)¹⁷; Tamar uwiodła Judę, udając prostytutkę (Rdz 38,15); Rut za radą swojej teściowej położyła się Boazem, którego wpięrow rozebrała (Rt 3,1-9); a Batszeba, która podobnie jak Rebeka i Abiszag była bardzo piękną kobietą, cudzołożyła z Dawidem (2 Sm 11,2-4). W żadnym z tych przypadków nie można jednak mówić po prostu o grzesznicy¹⁸. Rachab, Tamar i Rut są pozytywnymi bohaterkami, a próba przypisania winy Batszebie – kąpała się na dachu, co na pewno można było swobodnie obserwować z wyższych dachów (pałacu królewskiego)¹⁹ – pomijałaby fakt, że do cudzołóstwa doszło z polecenia króla. Genealogia Jezusa pokazuje, że wszyscy bez wyjątku i bez względu na przeszłość (i płeć) mogą należeć do Jego ludu, do Kościoła.

¹⁵ S. Baksik, *Księga Judyty: wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Pismo Święte Starożytności VI/2, Poznań 1963, s. 114.

¹⁶ Por. U. Luz, dz. cyt., s. 93-94; W. Grundmann, dz. cyt., s. 62. Dla J. Homerskiego (PŚNT, dz. cyt., s. 72) powodem ich przywołania w tekście było powołanie macierzyńskie i dlatego, że uczyniły dużo dobrego dla Izraela.

¹⁷ Uczynienie z Rachab matki Booza (w. 5) pokazuje, że Mateusz (albo przejęta przez niego tradycja) z rozmysłem umieściła właśnie te 4 (3 wymienione z imienia) kobiety w genealogii Jezusa, która jest konstrukcją literacko-teologiczną.

¹⁸ Jak słusznie zaznaczają W. Grundmann, tamże czy U. Luz, tamże, który przywołuje również tradycje rabiniczne (przyp. 38); też A. Paciorek, dz. cyt., s. 90-91.

¹⁹ Por. H.W. Herzberg, *Die Samuelbücher*, Das Alte Testament Deutsch 10, Göttingen 1973, s. 253-254.

Mt 1,25 ma z pewnością zaznaczać, że Jezus nie tylko został poczęty z Ducha świętego (w. 18), czyli bez udziału Józefa, ale również że Maria do czasu jego urodzenia nie współżyła płciowo z Józefem. Motyw narodzenia się władcy, bohatera czy filozofa bez udziału mężczyzny a dzięki boskiemu zapłodnieniu²⁰ w w. 25 został sformułowany wyraźnie w oparciu o przekazy starotestamentowe²¹, tworząc kolejny związek pomiędzy pochodzeniem Jezusa a dziejami Rebeki, Tamar i Dawida, przy czym ogólna sytuacja mieszkania Marii razem z Józefem najbardziej przypomina Tamar z Rdz 38,26. Choć tekst nie mówi tego wprost, to przebywała ona najpewniej pod opieką i w domu Judy, ale nie współżyjąc z nim. W ten sposób Józef stał się nowym Judą czy Dawidem, a Maria nową Rebeką i Tamar. Historię narodzenia Jezusa trzeba więc rozumieć jako kontynuację biblijnych dziejów dawnego Izraela, sięgającą do jej najgłębszych korzeni.

Summary

The author asks about an origin of the phrase in Math 1:25. Review of all Old Testament texts in which the verb *to know* (Hebrew יָדָע) means *to have sex/intercourse (with sb)* and stands with a negation, shows that Math 1:25a bases on Gen 24:16; 38:26b; 1 Kings 1:4. Mary, the mother of Jesus, is presented as second Rebekah and Tamar, and Joseph as second Juda and David.

Key words: Mary and Joseph, birth of Jesus, to have no sex/intercourse, Rebekah, Tamar, David.

²⁰ U. Luz, dz. cyt., s. 101 i podane tam potwierdzenia tej tezy.

²¹ Nic nie zmienia fakt, że motyw niewspółżycia do czasu urodzenia bohatera pojawia się także poza Starym Testamentem, tj. w literaturze hellenistycznej – U. Luz, dz. cyt., s. 106 i przyp. 54 w pismach Plutarcha (Quaestionum convivalium 8,1 – zob. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0312%3Abook%3D8%3Achapter%3D1%3Asection%3D2>, data dostępu: 18.08.2014; Alexander 2,4 – zob. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0243%3Achapter%3D2%3Asection%3D4>, data dostępu: 18.08.2014; sugeruje się boskie pochodzenie Platona), Diogenesa Laertiosa (Żywoty i poglądy sławnych filozofów 3,2 – http://www.katedra.uksw.edu.pl/biblioteka/diogenes_laertios.pdf, data dostępu: 18.08.2014, s. 160), Hygina (Fabulae 29 – <http://www.theoi.com/Text/HyginusFabulae1.html#29>, data dostępu: 18.08.2014, gdzie mowa jest też o poczęciu Herkulesa z boga), czy Flawiusza (Ant 20,18; J. Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, cz. 2, Warszawa 2001, s. 859) – gdyż językowo Mt 1,25a został wyraźnie sformułowany w wzór Starego Testamentu (Septuaginty).

Bibliografia

Teksty źródłowe i przekłady

Biblia Hebraica Stuttgartensia, Stuttgart ⁵1997

Novum Testamentum Graece, ed. E. i E. Nestle, B., K. Aland, ²⁷1993

Septuaginta, ed. A. Rahlfs, v. I-II, Stuttgart 1982

Flawiusz J., *Dawne dzieje Izraela*, cz. 2, Warszawa 2001

Hygina, *Fabulae* 29 – <http://www.theoi.com/Text/HyginusFabulae1.html#29>

(data dostępu: 18.08.2014)

Laertios Diogenes, *Żywoty i poglądy sławnych filozofów* – <http://www.katedra.>

[uksw.edu.pl/biblioteka/diogenes_laertios.pdf](http://www.katedra.uksw.edu.pl/biblioteka/diogenes_laertios.pdf) (data dostępu: 18.08.2014)

Plutarch, *Alexander* – <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0243%3Achapter%3D2%3Asection%3D4>

(data dostępu: 18.08.2014)

Plutarch, *Quaestionum convivalium* – <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0312%3Abook%3D8%3Achapter%3D1%3Asection%3D2>

(data dostępu: 18.08.2014)

Słowniki

Bauer W., *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, Berlin/New York ⁶1988

Wilhelm Gesenius Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament, begonnen von R. Meyer, unter verantwortlicher Mitarbeit von U. Rütterswörden und J. Renz, bearbeitet und herausgegeben von H. Donner, 18. Auflage, Berlin-Heidelberg-New York 2013

Koehler L., Baumgartner W., *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, neu bearbeitet von W. Baumgartner, J.J. Stamm und B. Hartmann, Bd.1-2, Leiden-New York-Köln 1995

Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament, Bd. I-X, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1973-2001

Komentarze i opracowania

Albright W.F., Mann C.S., *Matthew: Introduction, Translation, and Notes*, The Anchor Bible 26, Garden City, NY 1971

Baksik S., *Księga Judyty: wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Pismo Święte Starego Testamentu VI/2, Poznań 1963

- Fiedler P., *Das Matthäusevangelium*, Theologischer Kommentar zum Neuen Testament 1, Stuttgart 2006
- France R.T., *The Gospel of Matthew*, The New International Commentary on the New Testament, Grand Rapids MI 2007
- Grundmann W., *Das Evangelium nach Matthäus*, Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament I, Berlin ⁶1987
- Hagner D.A., *Matthew*, Word Biblical Commentary 33; Dallas, Tex. 1993 (wersja elektroniczna)
- Herzberg H.W., *Die Samuelbücher*, Das Alte Testament Deutsch 10, Göttingen ⁵1973
- Hill D., *The Gospel of Matthew*, New Century Bible, London 1972
- Homerski J., *Ewangelia według św. Mateusza: Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Pismo Święte Nowego Testamentu III/1, Poznań-Warszawa 1979
- Homerski J., *Ewangelia według św. Mateusza*, Biblia Lubelska: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych, Lublin 1995
- Klostermann E., *Das Matthäusevangelium*, Handbuch zum Neuen Testament 4, Tübingen ⁴1971
- Luz U., *Das Evangelium nach Matthäus. 1. Teilband: Mt 1-7*, Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament I/1, Zürich/Braunschweig/Neukirchen-Vluyn ²1985
- Maier G., *Matthäus-Evangelium: 1. Teil*, Bibel-Kommentar 1, Neuhausen-Stuttgart 1979
- Michaelis W., *Das Evangelium nach Matthäus. 1. Teil: Kapitel 1-17*, Prophezei, Zürich 1948
- Noth M., *Könige. 1. Teilband: 1 Könige 1-16*, Biblischer Kommentar. Altes Testament IX/1, Neukirchen-Vluyn 1968
- Paciorek A., *Ewangelia według świętego Mateusza – rozdziały 1-13: Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Nowy Komentarz Biblijny I/1, Częstochowa 2005
- Rienecker F., *Das Evangelium des Matthäus*, Wuppertaler Studienbibel: Neues Testament 1, Wuppertal 1969
- Ruppert L., *Genesis 4: Gen. 37,1-50,26*, Forschung zur Bibel 118, Würzburg 2008

- Schnackenburg R., *Matthäusevangelium*, Die neue Echter-Bibel: Kommentar zum Neuen Testament mit der Einheitsübersetzung 1, Würzburg 1985
- Schniewind J., *Das Evangelium nach Matthäus*, Neues Testament Deutsch 2, Göttingen 1950
- Schwiezer E., *Das Evangelium nach Matthäus*, Neues Testament Deutsch 2, Göttingen ³1981
- Seebass H., *Genesis III. Josephsgeschichte (37,1-50,26)*, Neukirchen-Vluy 2000
- Seebass H., *Numeri. 3. Teilband: Numeri 22,2-36,13*, Biblischer Kommentar. Altes Testament IV/3, Neukirchen-Vluy 2007
- Slawik J., *Tamar (Rdz 38): prostytutka czy przykład do naśladowania?*, [w:] *Ku Słowu, ku Kościołowi, ku światu. Księga pamiątkowa ofiarowana Arcybiskupowi Jeremiaszowi (Janowi Anchimiukowi) w 70. rocznicę urodzin*, red. K. Wojciechowska, W. Konach, Warszawa 2013, s. 231-260
- Strack H.L., Billerbeck P., *Das Evangelium nach Matthäus: erläutert aus Talmud und Midrasch*, Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch 1, München ⁷1978
- Weiss B., *Matthäus-Evangelium*, Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament 1,1, Göttingen ⁸1980
- Würthwein E., *Das Erste Buch der Könige: Kapitel 1-16*, Das Alte Testament Deutsch 11,1, Göttingen 1977
- Zahn Th., *Das Evangelium des Matthäus*, Kommentar zum Neuen Testament I, Leipzig/Erlangen ⁴1922